

תמורות בדמותה הלמדנית של היהדות הליטאית עם גלותה במלחמת העולם הראשונה

בן ציון קליבנסקי

העולם היהודי טבע בדמותה של היהדות הליטאית חותם של למדנות מובהקת. לא מכוח אישיותם של הרבנים אשר כיהנו בעיירות הליטאיות למן המאה ה־16 ואף לא מיוקרת הישיבות הליטאיות הנודעות במאה ה־19 נבעה הדמות הזאת.¹ היא נוצקה מתוך ערך לימוד התורה שהיה יסוד תרבות מובנה בהוויית בני המרחב הליטאי.² על ערך חשוב זה גדלו והתחנכו לא רק בני העילית הלמדנית אלא גם בני ההמון הפשוט שהיו רוב מניינה ובניינה של היהדות הליטאית. יהודים אלו לשכבותיהם החברתיות השתייכו ל"חברות" לימוד למן "חברה ש"ס" של בעלי־בתים למדנים ועד ל"חברה אומרי תהילים" של קשייום. לפני תפילת שחרית ובשעות שבין מנחה למערב כולם כאחד נהגו לחבור יחד ובצוותא ללמוד תלמוד או משנה או הלכה או חומש ולמצער לומר תהילים יחדיו.³

במאה ה־19 ידעה העיירה הליטאית השפעות חיצוניות שחלחלו אליה לאטן. במחצית הראשונה של המאה הזאת השפיעה עליה תנועת ההשכלה, ולמן אמצעה השפיעה המודרנה ברוח הרפורמות שהנהיגו שלטונות האימפריה הרוסית. בתחילה הורגשו השפעות אלו בייחוד בקרב שכבת הצעירים המוכשרים והלמדנים, ואט־אט הן חדרו אל שכבות רחבות יותר ואף אל משפחות מסורתיות מובהקות. על ביטוין הן באו גם בהשתלבות בני נוער במערכות חינוך מודרניות ממשלתיות ופרטיות מחוץ ל"חדר"

1. לאחר שמנה כמה מגדולי הרבנים הליטאים עד ימי הגר"א כתב ישעיהו אביעד: "אילו באתי להזכיר שמות הגדולים שבאו אחרי הגר"א, לא הייתי מספיק. עליונותה של ליטא על כל קיבוצי ישראל האחרים מתגלה בעיקר בסוף המאה השמונה־עשרה, במשך המאה התשע־עשרה ובמאת העשרים" (אביעד, תש"ך, עמ' 339). על רשימות של ישיבות ליטאיות ראו דיינארד, תר"ף, עמ' 34-35, 184-185; קליבנסקי, תשע"ד, עמ' 46-73.

2. המרחב הליטאי (או מרחב התרבות הליטאית) הוא המרחב הגאוגרפי שבו ישבו "יהודים ליטאיים", היינו השטחים שלפני מלחמת העולם הראשונה היו הפלכים הליטאיים והביילורוסיים ומקצת פלכי קורלנד וליפלנד של האימפריה הרוסית ופלכי סובֶּלֶק ולֶמְצְה של ממלכת פולין.

3. ראו זלקין, תשנ"ח, עמ' 80-81. בדיון העיר זלקין כי האמונה בחשיבות הלימוד לא באה על ביטויה בטיפוח מערכות החינוך כראוי בעיירה הליטאית (שם, עמ' 77). פער זה בין חזון למציאות נבע מן הדחקות החומרית שידע ההמון (ראו זלקין, תשס"ח, עמ' 50-51).

המסורתי ולישיבה.⁴ להשפעות אלו נלווה בראשית המאה ה־20 חותם של התנועות היהודיות הרדיקליות ה"בונד" ו"פועלי ציון", והן חוללו תמורות עמוקות בהשקפות העולם של הצעירים היהודים בעיירות.⁵ חותמן שכך משנתחזקה הֶראקציה,⁶ וגם הן לא קיעקעו את היסוד הלמדני־דתי המסורתי בעיירות הליטאיות. ואולם עד מהרה חלה פגיעה קשה בלמדנות הדתית – תוצאה ישירה של מלחמת העולם הראשונה.

השפעות המלחמה הזאת על דמותה הרוחנית של היהדות הליטאית טרם נבחנו. כלל נקוט בידינו ש"צרות אחרונות משכחות את הראשונות",⁷ ולא מפתיע אפוא שהמחקר ההיסטורי העוסק ביהדות הליטאית התמקד בתקופת השואה בה, וזנח כמעט לגמרי אירועים חמורים שידעה אך דור אחד קודם לכן בעת מלחמת העולם הראשונה. גם במלחמה זו כבשו צבאות גרמניה חלק גדול ממרחב התרבות הליטאית, ואף שמבחינת היחס ליהודי המרחב אין מקום להשוואה בין כיבוש זה לכיבוש אתם שטחים במלחמת העולם השנייה, גם בכיבוש הראשון הם סבלו ככל המקומיים מנחת זרועם ומאכזריותם של הגרמנים.⁸ אולם פגיעה זו שהגרמנים פגעו ביהודים הייתה כאין וכאפס לעומת הסבל שהטעימום השלטונות הרוסיים באותה המלחמה. כל עוד הייתה ידה של רוסיה על העליונה מוקדו פגיעותיהם ביהודים שישבו בערי מבצר הסמוכות לגבולות. אולם משהחלה רוסיה לנחול תבוסות בשדה הקרב הלכה פגיעתם בכלל היהודים וגברה, ושיאה היה גירוש יהודים עצום־ממדים מכמה פלכים באזורי החזית. את סאת הייסורים הזאת השלימו הרוסים בעת מנוסתם מן הגרמנים. בעידוד מילולי וכוחני מאוד הם עוררו את היהודים שגרו בדרך נסיגתם לעזוב את בתיהם, ורבבות מהם נאלצו אף הם לנדוד מזרחה.

במאמר מוצג הרקע לגלות ההמונית של יהודי המרחב הליטאי, ונבחנת מסכת התלאות שידעו המגורשים והפליטים במקומות גלותם ברוסיה הפנימית ובחבלי אוקראינה. הטענה במאמר היא שתנאי הפְּליטות של יהודים אלו היו מן הגורמים העיקריים לתופעת החילון הנרחבת שפשטה בקרבם, ושהייתה עתידה לבוא לידי ביטוי בולט בייחוד לאחר שרובם

4. ראו סלוצקי, תשל"א, עמ' 26-27; ליפץ, תשל"ב, עמ' 113; זלקין, תשס"ז, עמ' 122-123; מזא"ה, תרצ"ו, עמ' נג-נה. בראשית המאה ה־20 הושמעו תלונות שמשפחות מסורתיות החלו לבקש לילדיהן מורים מודרניים (ראו פֶּיוּלוּזָהָן, תרע"ד, עמ' קלג). וראו גולדשטיין, תשמ"ו.

5. ראו אטינגר, תשנ"ה, עמ' 324.

6. על הידלדלות הפעילות הציבורית היהודית בתקופה זו ראו סלוצקי, תשל"ח, עמ' 240.

7. בבלי ברכות יג ע"א.

8. ראו סטרז'אס וגולן, תשל"ח, עמ' 321-329; חרובי, 1986, עמ' 214-215, 219-220. לתיאור סיפורי של מעללי הגרמנים באזורי כיבוש אלו ראו חיינֶשֶׁמעוֹני, 1959; ירושלמי, 1962.

ישוּבו אל מקומותיהם בטרם הגלות.⁹ אין ספק, תופעה זו פגעה פגיעה קשה גם בדמות הלמדנית-דתית רבתי-השנים שניחנה בה היהדות הליטאית.

1. הרקע

התעוררות פטריוטית נרחבת החלה ברוסיה בפרוץ מלחמת-העולם הראשונה ב־1 באוגוסט 1914,¹⁰ התעוררות שלא פסחה על היהודים, והם אף בלטו בהזדהותם הכנה עם המאמץ המלחמתי. רבים מהם השתתפו בהפגנות תמיכה נרחבות בפטרבורג ובערים גדולות אחרות, נציגי קהילות יהודיות התייצבו לפני השלטונות והצהירו על נאמנות קהילתית, וחברים יהודים בדומה הרוסית נשאו בה נאומים פטריוטיים.¹¹ בבתי הכנסת אף התפללו תפילות מיוחדות: בבית הכנסת בוילנה, לדוגמה, השתתף קהל יהודי רב בתפילה חגיגת ימים אחדים לאחר הכרזת המלחמה. במעמד זה נכחו מפקד הארמייה הראשונה הגנרל פּוֹבֵל רֶנְדֶקֶמֶפֶר (1854-1918) ומושל הפלך פיוטר וְרִיבְקִין (1862-1946), ושניהם הביעו את אמונם באוכלוסייה היהודית.¹² היהודים לא הסתפקו בהצהרות מן השפה ולחוץ. הם אף התגייסו לצבא הרוסי, ושיעור המתגייסים מהם היה גבוה מחלקם בתושבי רוסיה.¹³ רחשי הלב הנלהבים האלה ותחושת שותפות הגורל שלהם הודגשו בעיתונות היהודית,¹⁴ והיטיב להגדירם שמשון רוזנבּוים (1859-1934), חבר הדומה הראשונה ב־1906, וראש התנועה

-
9. אם אמנם תוצאות בחירות עשויות לשקף תפיסות עולם של הבוחרים, מתוצאות הבחירות בתקופת בין המלחמות אפשר להסיק מסקנות בענין החלק היחסי של היהדות המסורתית בתוך כלל האוכלוסייה היהודית באותה תקופה. בתום הבחירות ל"ועד הארץ" בליטא בשנת 1922, למשל, הייתה בו נציגות של 40% לסיעה האורתודוקסית "אחדות" ו־10% ל"המזרחי" (גרפונקל, תשל"ב, עמ' 55). אף במחוזות הספר הליטאיים שבפולין הייתה התפלגות דומה, ו"אחדות" – סיעה אורתודוקסית של מפלגתיים מ"אגודת ישראל" ומן "המזרחי" ובלתי מפלגתיים – זכתה בממוצע במחצית הקולות בבחירות לוועדי הקהילות ב־1928 (לדוגמאות ראו קליבנסקי, תשע"ד, עמ' 123-124, הערה 13). סביר להניח שלפני המלחמה היו המסורתיים רוב ניכר בקרב האוכלוסייה היהודית במרחב התרבות הליטאית.
10. התאריכים הנזכרים במאמר הם לפי הלוח הגרגוריאני אלא אם כן צוין אחרת.
11. גרפונקל, תשכ"ו, עמ' 3; כ"ץ, תשכ"ג, עמ' 225.
12. ציטראן, תרע"ח, עמ' 271; גרפונקל, שם. בן־ליפמאן תיאר תפילה חגיגת דומה בבית הכנסת בוויילקומיר ותהלוכה פטריוטית גדולה שם (בן־ליפמאן, תרע"ח, עמ' 91-92).
13. גרפונקל, שם. בין המתגייסים היו גם סטודנטים יהודים שלמדו באוניברסיטאות מחוץ לרוסיה עקב מגבלות ה"נומרוס קלאוזוס" בה, ושוב אליה כדי להתנדב לצבא (ועד הבונד, 1916, עמ' 3). רוח פטריוטית זו לא הייתה נחלת הכלל ובייחוד לא בתחום המושב. יהודים רבים במינסק ובסביבתה, למשל, חיפשו דרכים להשתמט מן השירות הצבאי, אך לא רק מאימת המוות הצפוי אלא גם מתוך דאגה למשפחה שלא הייתה מקבלת שום סיוע ממשלתי בגיוס ראשה (כהן, תשמ"ה, עמ' 198).
14. גרפונקל, שם.

הציונית הליטאית בוילנה בעת המלחמה, במשפט הקולע "בתחילת המלחמה היו יהודי רוסיה נלהבים מאוד, ואפשר לומר שיכורים מפטרוטיזם מלחמתי".¹⁵

בפראצי פטרוטיות אלו לא היה כדי לשנות את היחס כלפי היהודים ברוסיה, שהיה עוין מקדמת דנא.¹⁶ ערב המלחמה הוטלה על הצבא שבאזורי החזית אחריות בלבדית לנעשה בהם, ושאר המערכות השלטוניות המקומיות הוכפפו אליו.¹⁷ הממשל הצבאי, שהיה אכול רגשות אנטישמיות נושנים, לא התחשב כלל באחוות היהודים, ופקודותיו נועדו לנצל את החיילים היהודים, לפגוע בהם ולעשותם בשר תותחים.¹⁸ זמן קצר לאחר תחילת המלחמה החמיר מאוד גם היחס שלו כלפי האזרחים היהודים שגרו סמוך למבצרים הרוסיים בחזית. הם קיבלו פקודות גירוש מבתיהם, והיו מקומות שבהם ניתנו צווי גירוש ליהודים בתוך שעות מעטות.¹⁹ אף שאזרחים אלו היו נאמנים לארצם, בעיני הצבא הם היו חשודים מלכתחילה בשיתוף פעולה עם האויב, והיה חיוני לו להרחיקם מן האזורים הרגישים שליד החזית ומערי המבצר.²⁰

חשד זה ניצלו היטב הפולנים, שנועדו באיבתם ליהודים בייחוד מחמת תחרות כלכלית, וניסו להעמיקו באמצעות תעמולה רחבה – בתחילה בחשאי ועד מהרה בגלוי – בקרב הצבא, האינטליגנציה הרוסית בפולין וההמונים.²¹ הסופר והמחזאי ש' אנֶסקי (1863-1920) ביקר באותם ימים בוורשה וכתב:

-
15. ראָזענבוים, תרע"ז, עמ' 108 (בתרגום מיידש).
 16. השנאה הפרימיטיבית ליהודים ברוסיה רבת שנים, והרבו ללבותה מדיניותו הפוגענית ביהודים של הצאר אלכסנדר השלישי בשנות שלטונו 1881-1894 והתעמולה הבלתי פוסקת בביטאון "המאה השחורה".
 17. הפקודה בענין זה מֶרֶץ 29 ביולי 1914 מצוטטת במאמרו של סלוצקי, תשכ"ו, עמ' 42; הוא ציין כי כך נוצרו כביכול שתי ממשלות בתוך רוסיה. וכן ראו לור, 2001, עמ' 407.
 18. גרפונקל, תשכ"ו, עמ' 3. על תפיסת העולם השלילית לגזע היהודי בצבא הרוסי ראו הולקוויסט, 2001, עמ' 115-116. קלויזנר ציין כי בניס יחידים במשפחות יהודיות גויסו ונשלחו לחזית שלא כמדיניות הפטור במקרים כאלה (קלויזנר, תש"ך, עמ' 117), ואילו ועד הבונד ציין כי הצנזורה אף אסרה על פרסום זכיית יהודים לוחמים באותות הצטיינות בקרבות (ועד הבונד, 1916, עמ' 36). וראו גם זָאָלֶף, 1945, עמ' 151; אנֶסקי, תרפ"ט, עמ' 36.
 19. גרפונקל, שם; ועד הבונד, שם, עמ' 27-28; גרשטנקורן, תש"ב, עמ' לג. ולא דייק קלויזנר בצינון שתחילת הגירושים הייתה באוקטובר 1914 (קלויזנר, שם, עמ' 118).
 20. על הרקע לחשדות ראו ועד הבונד, שם, עמ' 9-10; ברמן, תשל"ו, עמ' 56.
 21. אנֶסקי פירש התנהגות זו של הפולנים הן במניעי שנאה על רקע כלכלי והן ברצון להבליט את נאמנותם לרוסיה ולכסות על הנטייה – הסבילה והפעילה – של רבים מהם אל אוסטריה (אנֶסקי, תרפ"ט, עמ' 7-9, 24). על עלילות פולנים בדבר בגידת היהודים ראו, למשל, גרויבארט, תרפ"ו, עמ' 13. דיווחים ודיונים על האנטישמיות הפולנית הופיעו בעיתונות הרוסית והיהודית, ויש הרואים בהדגשתם בידי הממשלה

כבואי לוארשה, מרכז חייהם המדיניים של הפולנים, נתנה לי האפשרות לראות בעיני עד כמה הייתה מלחמה מחפירה זו מסודרת, נעשית על פי תכנית ערוכה מראש. ראיתי כי ארס העלילות חדר אל כל פנות החיים, כי הוא מחלחל ומפעפע בתוך השדרות העמוקות של העם ונעשה כמעט שלא מתוך הכרה ליצירה עממית. עם כל היותי רחוק מן החיים הפולניים, התנגשתי ב"אגדת ה'רגול" הנוראה על כל פסיעה ופסיעה.²²

מה הייתה "אגדת ריגול" זו? בתחילה פשטו סיפורים על יהודים המקבלים בסבר פנים יפות את הכובשים הגרמנים והאוסטרים, מספקים להם את צורכיהם החומריים ומשיבים על כל שאלותיהם. עד מהרה לבשו הסיפורים על אהדת היהודים הסבילה לאויב פנים של סיוע פעיל: פעולות ריגול למען הגרמנים, העברת מידע באמצעות טלפונים או איתותי אורות ומימון כלכלי בסכומים אגדיים.²³ על יסוד "עובדות" אלו נוצרה חרושת שמועות, והיא הלכה והעצימה בדמיונותיה: המידע לאויב מועבר באמצעות חוטי עירוב או מיקרופונים המוסתרים בזקנים, יהודים בקפוטות צונחים ממטוסים, יהודים על סוסים לבנים מדריכים את חילות האויב, והיהודים קוברים באדמה את זהבה של רוסיה או מעבירים אותו בארונות מתים לגרמנים.²⁴ אגדות אלו הלכו ופשטו בכל דרגי הצבא שנחשפו להשפעתה הארסית של העיתונות הרוסית האנטישמית והיו אפוא נוחים לקלוט עלילות על יהודים.²⁵ עד מהרה הגיעו הדיהן גם לפלכים הליטאיים שברוסיה. מסיתים מקומיים השתדלו להפיץ שקרים על היהודים בקרב אנשי הצבא שעמם הם היו ביחסים קרובים, ובגין האשמות כאלה יהודים הועמדו לדין ואף נידונו למוות או למאסר.²⁶ ככל שהחמיר מצבו של הצבא הרוסי בחזית כן גבר חשש היהודים שהם על פתחו של הר געש העומד להתפרץ.²⁷

והאינטליגנציה הרוסית ניסיון להסיט את תשומת הלב הציבורית מהאלימות הקשה שגילה הצבא הרוסי כלפי היהודים (ראו וייסבנד, 2015, עמ' 257-258).

22. אביסקי, שם, עמ' 20.

23. שם, עמ' 7. וראו ועד הבונד, 1916, עמ' 29.

24. אביסקי, שם; זאָלף, 1945, עמ' 164; ציטרָאָן, תרע"ח, עמ' 274; גרפונקל, תשכ"ו, עמ' 4; גרויבארט, תרפ"ו, עמ' 14.

25. זאָלף, שם; אביסקי, שם, עמ' 8. עיתונאי רוסי, אלכסנדר פֿיִדוֹרוב, "אחד מסופרי המלחמה הישרים ביותר", סיפר לאביסקי: "אין אתה יכול לשוות בנפשך את אש השנאה ליהודים שנתפשטה במחנה הצבא. דיו לגץ אחד לעורר את האגדות החשמות ביותר ולהביא לידי פוגרומים מבהילים" (אביסקי, שם, עמ' 59).

26. ציטרָאָן, תרע"ח, עמ' 274; גרפונקל, תשכ"ו, עמ' 4.

27. אנטוביל, תשכ"ו, עמ' 23; קלויזנר, תש"ך, עמ' 117-118; ציטרָאָן, שם, עמ' 275.

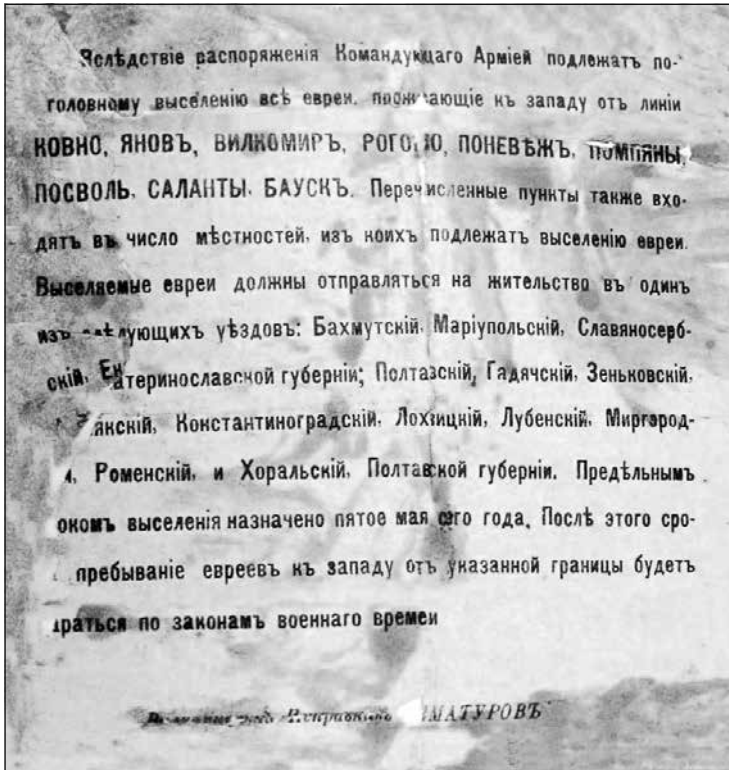
2. הגירוש והמנוסה

בסוף החורף ובתחילת אביב 1915 הבקיעו צבאות גרמניה ואוסטרו-הונגריה את החזית הרוסית. האווירה האנטי-יהודית בצבא הרוסי הייתה טעונה מאוד,²⁸ ובמרס 1915 הוא אף החל לנקוט מדיניות ענישה המוכרת זה מקרוב – גירוש יהודים מלא מעיירות.²⁹ יחס רווי משטמה זה ליהודים עורר את המפקד העליון של הצבא הדוכס הגדול ניקולאי ניקולייביץ' ה'מֶנֶב (1856-1929) ואת ראש מטהו הגנרל ניקולאי יְנוֹשְׁקֵבִיץ' (1858-1918) להציל את יוקרתם בעיני הציבור הרוסי בהטילם על היהודים את אשמת התבוסה של צבאם. להפעלת מזימה זו הם ניצלו אירוע שהתרחש בעיירה קוֹז'י ואחר כך כונה "עלילת קוֹז'י".³⁰

קוֹז'י היא עיירה קטנה הסמוכה לעיר שוול בצפון ליטא. בליל 11 במאי 1915 חיילים גרמנים שהסתתרו בה הפתיעו פלוגת חיילים רוסים, וכמה מהם נהרגו.³¹ מפקד הפלוגה חיפה על מחדל השמירה בטענת בגידה של יהודי העיירה, שלדבריו החביאו במרתפי בתיהם את החיילים הגרמנים הרבים. ידיעה רשמית על ה"בגידה" יצאה ב־13 במאי מטעם המפקדה העליונה, וזכתה לפרסום רב בידיעות הממשלה ובעיתונות.³² מתוך ההמולה שבפרסום הפרשה הוציאה המפקדה הצבאית העליונה בשבת 15 במאי בלא היוועצות בממשלה פקודת גירוש ליהודים מפלכי קובנה, קארלנד וְגֶרֶדְנֶה. על סמך פקודה זו שלח מפקד החזית הצפון-מערבית הגנרל מיכאיל אלְכְּסֵיב (1857-1918) הוראה אל המנהלות המחוזיות של פלך קובנה:

28. מעט מן העיונות היה אפשר לחוש בדבריו של מפקד החזית הצפון-מערבית הגנרל מיכאיל אלְכְּסֵיב לרב יצחק רובינשטיין (1880-1946), הרב מטעם בוילנה, בנוגע למרגלים יהודים: "מוסרים כי בפלך קובנה אי-אפשר לעבוד עתה בגללם. את כל המרגלים מוצאים רק בין היהודים" (ציטראן, שם, עמ' 301 [בתרגום מיידיש]). וראו לוינסון, תשכ"ו, עמ' 16.
29. ליון, תשנ"ו, עמ' 36; הספר השחור, 1918, עמ' 235-236; ועד הבונד, 1916, עמ' 38-39; לור, 2001, עמ' 409-410.
30. על פרשה זו ראו גולדין, 2018, עמ' 169-175; גרפונקל, תשכ"ו, עמ' 4-6. ניקולאי ניקולייביץ' היה דודו של הצאר ניקולאי ה'ז' ונכדו של הצאר ניקולאי ה'ז'. הגנרל ניקולאי ינושקביץ' היה ממוצא פולני, וביקש להוכיח שהוא פטריוט רוסי.
31. ועד הבונד, 1916, עמ' 40, 42; הספר השחור, 1918, עמ' 252; גרפונקל, שם, עמ' 5 (עלפיו היה זה ב' במאי 1915). קוֹז'י (Кужи, Kuziai) שוכנת כ־15 קילומטר מצפון-מערב לעיר שוול (עיר השוכנת כ־120 ק"מ מצפון לקובנה). על הרקע להימצאות גרמנים בקוֹז'י ראו פרוט, 2002, עמ' 135.
32. גרפונקל, שם. האמת על ההתרחשויות בקוֹז'י התבררה בחקירתם של ציר הדומה אלכסנדר קְרֶנְסְקי ושל השלטונות האזרחיים. חקירת קרנסקי העלתה שבין 40 בתיה של קוֹז'י היו רק שלושה של יהודים, ובהם גרו שש משפחות יהודיות. בכל העיירה היו חמישה מרתפים, ובהם שניים בגובה אדם, ואחד מהם בלבד היה שייך ליהודי (ועד הבונד, שם, עמ' 42).

עקב פקודת מפקד הצבא יש לגרש לחלוטין את כל היהודים הגרים מצד מערב של הקו קובנה; יבנה; וילקומיר; רוגוב; פונובז; פומפין; פוסבול; סלט; בוויסק וכן ממקומות נזכרים אלו עצמם. היהודים המגורשים צריכים להתיישב במחוזות האלה: בַּחְמוּט, מְרִיפּוֹל, סְלוֹוִינסְקָבֶסק של פּלך יקטרינוסלב; פּוֹלְטָבָה, גְּדִיץ, זְנְקוֹב, קוֹבְלִיק, קוֹנסְטַיִנוֹגְרָד, לוֹבְצֵה, לוֹבְנִי, מִיְגוֹרוד, רוֹמְנִי וחורול של פּלך פולטבה.³³ התאריך הסופי לגירוש נקבע ל־5 במאי [18 במאי לפי הלוח הגרגוריאני]. לאחר זמן זה תידון הימצאות יהודים ממערב לגבול הנזכר לפי החוקים של עת מלחמה.³⁴

פקודת הגירוש מפלך קובנה (ארכיון יוואָ, RG116/1.14)

33. במחוזות אלו בתחום המושב לא היה שלטון צבאי. בלחץ שר הפנים הורחבו יעדי הגירוש אל מחוזות בפלכי מוהילב, צ'רניגוב וטארוידה שממזרח לנהר הדיניפר (לור, 2001, עמ' 411).

34. ארכיון יוואָ, RG116/1.14 (בתרגום מרוסית. במקור נרשם בטעות סְלֵט במקום סְלֵט). גרסה ארוכה יותר של הפקודה מצוטטת בתרגום לידיש בדברי וילנאי, תרע"ז, עמ' 129. בן־ליפמאן ראה את הפקודה בשם הגנרל אלכסיי במשטרת וילקומיר (בן־ליפמאן, תרע"ח, עמ' 94). בתצלום המוצג במאמר חתום מפקד אחר, ומכאן שהפקודות יצאו מכמה דרגי צבא.

ההוראה שניתנה בלא כל התראה מוקדמת ציוותה אפוא על כל היהודים ששכנו ממערב לקו קובנה-בויסק גירוש לכמה מחוזות בפלכי פולטבה ויקטרינוסלב.³⁵ התאריך האחרון לגירוש נקבע לחצות הלילה של יום שלישי, 18 במאי 1915, אשר באותה השנה חל בערב חג השבועות.³⁶ בפלך קובנה היו מקומות שבהם עדיין תלו תקוות בביטול הגזרה,³⁷ אך השלטון הצבאי היה נחוש החלטה, ובתוך ימים אחדים גורשו כ־120 אלף מיהודי הפלך ומלבדם 40 אלף מפלך קורלנד ו־30 אלף ממחוזות פלך גרודנה הסמוכים לפלך סובלק.³⁸ השלטון לא הטיל מגבלות על הרכוש שהמגורשים יכלו לקחת עמם, אך מחמת הנסיבות רובו נשאר בבתים, ובתוך זמן קצר הוא נשדד בידי התושבים המקומיים.³⁹

לגירוש המוני היהודים היו השפעות קשות על המצב הפנימי ברוסיה. אך טבעי היה שבמקומות שמהם גורשו היהודים דממו המסחר והחרושת, והתוצאה המיידית הייתה פגיעה חמורה באספקה לצבא.⁴⁰ אולם גם המקומות שאליהם גורשו היהודים נפגעו משהגיעו הערים בפלכי פולטבה ויקטרינוסלב אל קצה יכולת קליטתן. על המצב דיווח שר הפנים הרוסי בשיבת מועצת השרים ב־17 באוגוסט 1915: "מאות אלפי יהודים מכל המינים, הגילים והמעמדות הוזזו וממשיכים לזוז מזרחה משטח שדה המלחמה. חלוקתו של המון זה בגבולות תחום המושב היא לא רק קשה אלא ממש בלתיאפשרית. שרי הפלך המקומיים מוסרים כי הכל מלא מעל גבולות יכולת הקליטה".⁴¹

מלבד התוצאות הפנימיות גרם הגירוש פגיעה חמורה ביחסי החוץ והכספים של רוסיה בעשותו רושם רע בעולם.⁴² מועצת השרים לא ראתה מוצא אלא להגיב בפעולה שתקפה את רושם הגירוש, ולאחר דיונים היא באה ב־19 באוגוסט 1915 לידי החלטה מהפכנית

35. גרפונקל כתב כי על אף מפורשות פקודה זו היו גירושים גם מעיירות שמזרח לקו קובנה-בויסק (גרפונקל, תשכ"ו, עמ' 8). להלן נראה שגורלם של היהודים שנשארו במקומותיהם ממזרח לקו גם הוא לא שפר, והם סבלו מפרעות אכזריות של הצבא הרוסי הנסוג מזרחה.

36. הוראה זו לא לכל מקום הגיעה באותו הזמן, והיו מקומות שבהם ההתראה הייתה 24 שעות בלבד לפני הגירוש ואף פחות (אנתוביל, תשכ"ו, עמ' 26; הספר השחור, 1918, עמ' 239). לאווירה שהשתררה בקהילות היהודיות ראו בן־ליפמאן, תרע"ח, עמ' 93-94.

37. ראו זאקס, תרפ"ז, עמ' 229.

38. ועד הבונד, 1916, עמ' 39; לוי, תשנ"ו, עמ' 37. בדין וחשבון שכתב רבה של קובנה אברהם דובך שפירא (1870-1943) במאי 1919 צוין כי כל המגורשים נאלצו לעזוב את בתיהם, ומי שנמצא בהם לאחר הזמן הנקוב נורה (פיפעלס רעליף, 1924, עמ' 680).

39. חטין, תשכ"ו, עמ' 11; גרפונקל, תשכ"ו, עמ' 7. וראו בן־ליפמאן, תרע"ח, עמ' 94.

40. הספר השחור, 1918, עמ' 244-245; לור, 2001, עמ' 411-412.

41. סלוצקי, תשכ"ו, עמ' 47-48. וראו י"ל, תרע"ח, עמ' 80.

42. סלוצקי, שם, עמ' 47-49.

"להוציא תכף ומיד על-סמך סעיף 158 חוזר שיתיר את התישבותם החפשית של היהודים בשנות המלחמה בישובים העירוניים מחוץ לערי הבירה ולישובים הכפופים למיניסטריון של חצר המלכות והמלחמה".⁴³ בפעם הראשונה מאז חלוקת פולין בשלהי המאה ה-18 וקביעת "תחום המושב" הותר להמוני יהודים להתיישב ברוסיה הפנימית, ומגורשים רבים הופנו אל עריה.⁴⁴ על כך כתב עד ראייה בנימה עוקצנית: "עשרות אלפי מחנות המגורשים מקובנה ובנותיה... התפרסו על פני רוסיה הפרבוסלבית הקדושה' עד לגדות נהר הוולגה – מקום שעד אז לא הייתה לרגל יהודי זכות להימצא בו – והחלו לבנות שם קהילות יהודיות חדשות".⁴⁵

הגירושים אל ערי רוסיה ואוקראינה היו גל ראשון של תזוזת יהודים בני מרחב התרבות הליטאית ממקומם. שני גלים הרימשמעות אף יותר יצאו בתגובה להתפתחויות בחזית הלחימה שבין גרמניה לרוסיה הצארית, ושלא כגל הראשון עמדו בצל השינוי המהותי הנזכר במדיניות השלטונות הרוסיים כלפי יישוב היהודים הפליטים. באוגוסט 1915 נפרצה החזית הרוסית, והצבא הגרמני בראשות פילדמרשל פאול פון הינדנבורג (1847-1934) החל בתנועה חזיתית מזרחה. באותו החודש הוא השתלט על העיר קובנה, ובספטמבר – אף על הערים גרודנה ווילנה.⁴⁶ הדי הירי וההפצצות ואלימותו הקשה של הצבא הרוסי הנסוג בעיירות המריצו פליטים אשר מצאו בהן מקלט ואף את תושביהן הקבועים לברוח אל פנים רוסיה.⁴⁷ גל מנוסה זה פסק לאחר שהגרמנים עצרו את מתקפתם וקו החזית התייצב ועבר בעיירה בְּרֶנוֹבִיץ' שבפלך מינסק. אולם לא זמן רב ארך השקט. בקיץ 1916 שוב התחממה החזית לאחר מתקפתנגד של רוסיה, שבאה לסייע לבעלות בריתה במערב.⁴⁸ לא רק קו החזית סבל מהלחימה המחודשת. הפצצות מהאוויר ויריות מתותחי נ"מ היו למצב שבשגרה בעיר הפלך מינסק. מפעלי תעשייה ובתי ספר הועברו לפנים רוסיה, ומבניהם הריקים הוסבו לבתי חולים צבאיים, ובהם רוכזו פצועי מלחמה ונכים רבים.⁴⁹ החל גל שלישי של תזוזת יהודים ממקומם, והוא קשה כקודמיו ואולי חמור יותר. כאמור,

43. שם, עמ' 43, 56. הערים האסורות על היהודים היו ערי הבירה פֶּטְרוֹגְרַד (Петроград – שמה החדש של פטרבורג כחודש לאחר פרוץ המלחמה) ומוסקווה, הערים שבפיקוח השר לענייני חצר המלכות צָרְסְקוֹיָה־סִילוֹ, פֶּבְּלוֹבְסְק, גֶּטְצִינְה, פֶּטְרוֹגֶ'ף, אֶרְנִיבְּאֹם וְיֶלְטָה, והערים שבפיקוח הצבא קֶזַ'ן, טֶרֶן, חבלי הקוזקים של דוֹן, החבל שמעבר לים הכספי וכל אזור טוֹרְקֶסְקוֹן.

44. ראו זיכרונות חסין, תשכ"ו, עמ' 13. והשוו לאנתוביל, תשכ"ו, עמ' 28.

45. זָאָלְף, 1945, עמ' 149 (בתרגום מיידש).

46. ראו יורג, 1998, עמ' 156; שאָלִיט, תרע"ח, עמ' 29.

47. לור, 2001, עמ' 416; עדות זָאָלְף, 1945, עמ' 161-162.

48. סטון, 1998, עמ' 234-235, 256-258, 260-261. ביולי 1916 התחוללו קרבות עזים בין הצבא הרוסי לצבאות גרמניה ואוסטרו-הונגריה באזור ברנוביץ'. חודש לפני כן הדפו הרוסים התקפות עליהם ממערב למינסק.

49. זיכרונות על האירועים במינסק בתקופת המלחמה מן ההיבט היהודי כתב לויטה, תשמ"ה, עמ' 109.

היהודים יכלו לנוע אל תוך רוסיה ולא נדרשו עוד להצטופף בערים במזרח תחום המושב. מספר הפליטים בערי רוסיה עלה אפוא מאוד.⁵⁰

3. היהודים בגלות רוסיה

היהודים המגורשים והנסים יצאו מבתיהם ברכוש דל והגיעו אל ערי רוסיה הפנימית בחוסר כול. לעזרתם בא ארגון יקופ"ו הפְּטְרוֹגְרָדִי, שהוקם כדי לטפל בנפגעי המלחמה.⁵¹ הוא הקים ועדים מקומיים, שתפקידם היה להעניק לזקקים סיוע לצורכיהם הבסיסיים ביותר. על כך כתב פליט שהופנה אל העיר צָרִיצִין שבפלך סְרֶטוֹב לאחר ההחלטה לפתוח את גבולות רוסיה לפני המגורשים: "ועד הפליטים של יהודי צאריצין קיבל אותנו בזרועות פתוחות ובחמימות יוצאת מהכלל. עזרו במו ידיהם להעביר אותנו עם המטלטלין מן הקרונות לעגלות, הסיעו אותנו העירה ותיכף התחילו לסדר אותנו בבתיים ובאולמות שכורים... מצאנו אצלם לב יהודי חם מאוד ונכונות לעזור בכל".⁵² אולם סיוע זה היה בבחינת קומץ שלא השביע את הארי. הפליטים נדרשו לעמול קשה כדי לקיים את עצמם, ואף ילדיהם הקטנים נאלצו לסייע להם בפרנסת הבית.⁵³

לקשיים החומריים נודעה השפעה מיידית גם על הצד הרוחני בחיי הפליטים. בהיבט זה נרתם לסייע הרב יהודה ליב גרויבֶּרְט, אשר בעברו היה רבה של העיירה סְקָשֶׁב בפולין והרוסים גירשוהו אל הפלך האוקראיני צָרְנִיגוֹב. הוא ביקר בכמה ערים ליד מוסקוה כדי לבחון את המצב לאשורו, וכך כתב:

עשיתי בְּמֶרֶם (Мером) שלשה ימים, שם שלש מאות משפחות נודדים; מצבן החֲמָרִי ברע מאד... יש מפקחים [ועדי יקופ"ו] השמים עין עליהם לתת להם לחם צר, אך "הרוחניות" חסרה לגמרי ואדם לא זכר אותה. ואשתומם על המראה, בניהם גדלים פרא בלי בית ספר; נערים

50. לניסיונות להעריך את מספר הפליטים ראו בודניצקי, תשע"ה, עמ' 42, 44. כמעט מחציתם התיישבו בערים שמחוץ לתחום המושב (סברדלובה, תשמ"ח, עמ' 277).

51. יקופ"ו (ЕКОПО — Еврейский комитет помощи жертвам войны) [ועד סיוע יהודי לנפגעי המלחמה] – ועד עזרה שהוקם בתחילת המלחמה בידי עסקנים יהודים בפְּטְרוֹגְרָד למען החיילים היהודים בחזית ובני משפחותיהם בעורף, וכונתו הייתה לסייע גם להמוני הפליטים שנאלצו לעזוב את מקומות מגוריהם הסמוכים לחזית. הוועד קיבל סכומי סיוע גדולים מעשירי היהודים ברוסיה ומארגון הג'וינט בארצות הברית. ראו פבזנר, 2010 וכן עדויות של הלפרן-פרוג'נין, תשכ"ו, עמ' 31 ושל גרויבארט, תרפ"ו, עמ' 52.

52. חטין, תשכ"ו, עמ' 12-13. על העיר צריצין ראו להלן בהערה 78.

53. ראו, למשל, קליבנסקי, תשע"ג, עמ' יג.

בני שלש עשרה שכחו לקרוא עברית, אין להם ציציית ותפילין, גם אין בית רחצה להטהר. עוד נעִיתִי משמוע, כי הנודדים ונשיהם מחללים את השבת וקונים בו בשוק כל צרכי אוכל ביתם. קראתי אותם והם הצטדקו, כי יען אשר רק אחת בשבוע ביום השבת הוא "יומא דשוקא" ורק בו האָפרים מביאים יבול האדמה למכור, ואם לא יקנו אז, לא ימצאו, רק בחנויות במחיר יותר יקר. וכל אגורה יתרה – רבה היא עליהם... כנודדי מָרום כן משפט נודדי כל המקומות אשר עברתי. כולם חיים במצור ומצוק ומלבושיהם בלים ומטולאים, ובניהם משולחים ועזובים באין תורה ודרך ארץ.⁵⁴

בדברים אלו הובלעה בעיה קשה והיא חסרון חינוך יהודי לבני הנוער בערי הגלות. אכן, את הבעיה הזאת זיהתה גם "חברת מפיצי השכלה", אשר למן המחצית השנייה של המאה ה־19 פעלה להפיץ השכלה ודעת בקרב יהודי רוסיה. בשיתוף פעולה עם יקופ"ו היא נרתמה לטפל בחינוך הפליטים ובייחוד להקים בתי ספר יסודיים לילדיהם.⁵⁵ עד למרס 1916 היא ייסדה 115 בתי ספר, ובהם למדו 18,000 בני נוער,⁵⁶ ובראשית 1917 כבר היו בחסותה 200 בתי ספר, ובהם כ־32,000 תלמידים.⁵⁷ אחת הסוגיות הבעורות שעלתה לדיון ב"חברת מפיצי השכלה" הייתה שאלת השפה שבה ילמדו הנערים. כבר בראשית 1916 החליטה החברה שהוראת רוב המקצועות בבית הספר היסודי תהיה ביידיש,⁵⁸ והחלטה זו קוימה הלכה למעשה בבתי הספר לפליטים. אל ההוראה ביידיש נלוותה לרוב גם רוח יידישיסטית, שנעדרו ממנה סממני מסורת ודת.⁵⁹

54. גרויבארט, תרפ"ו, עמ' 35-36. וראו גם כץ, תרע"ו, עמ' 8.

55. "חברת מפיצי השכלה" הוקמה בשלהי 1863 בפטרבורג ביזמת האינטליגנציה היהודית המקומית, ובראשה עמד הגביר יוסף יוזל גינצבורג (1812-1878). על החברה ראו מפיצי השכלה, 1992.

56. ג'וינט, 1916, עמ' 59.

57. סברדלובה, תשמ"ח, עמ' 285. והשוו לנתוני ספטמבר 1916, שצוינו בעיתונות הרוסית בת־הזמן (Дѣло) 9-10 [20.10.1916], С. 6. (Помощи). על היקף פעולתה של "חברת מפיצי השכלה" בראשית 1917 ראו מפיצי השכלה, 1992.

58. מפיצי השכלה, שם. על סוגיית השפה בחברה ראו גם גרינבוים, תשנ"ג.

59. ראו: גרויבארט, תרפ"ו, עמ' 58-59; דברי הברון אלכסנדר גינצבורג שציטט ציפרשטיין, 1988, עמ' 35; כץ, שכתב: "נשלחו באמצע החורף העבר מחנכים לכל הערים ונפתחו בתי־ספר וגני־ילדים יהודיים, שהשפה העברית יחד עם התנ"ך גרשו משם כלה" (כץ, תרע"ו, עמ' 8; הרווח במקור). במקומות שאליהם החברה לא הגיעה, ועדי יקופ"ו המקומיים הם שדאגו לחינוך הנוער (פבזנר, 2010, עמ' 147). פבזנר ציינה בית ספר בֶּקְרָפּוֹל מטעם יקופ"ו, שבו למדו בין היתר תנ"ך ותפילות, ובית ספר בֶּקְרָטוֹב, שבו למדו בעברית (פבזנר, שם). יש להניח שבבתי ספר אלו לא הייתה מעורבות של "חברת מפיצי השכלה".

החוגים האורתודוקסיים ברוסיה מייד עמדו על הרוח שהוטמעה בבתי הספר החדשים, ולא בכדי גבר חששם לגורל החינוך המסורתי לילדי הפליטים.⁶⁰ הרב גרויברט הנזכר ביכה באחת מדרשותיו את תוצאות החינוך של "חברת מפיצי השכלה":

בני הפליטים שוכחים את אשר למדו בילדותם בארצות מגוריהם. בחנתי נערים שכבר למדו בליטה גמרא, ועתה אינם יודעים לקרוא עברית בסידור, מלבד שם ה', שהם נוקבים והוגים אותו לא בכנוי, רק באותיותיו ככהן גדול במקדש, כי כן למדו לבטא בבית ספר מיסוד האידישיסטים, שמטרתו לעשות את התלמידים לא ליהודים, רק ל"אנשים".⁶¹

הוא האיץ בשומעיו לייסד בתי ספר שבהם תושרה רוח מסורתית, שכן "כל יום שאנו מאחרים ביסוד בית ספר, הנזק גדול מאד".⁶² לקידום רעיונותיו אלו נפגש הרב גרויברט עם הגביר המוסקוואי שלמה גוץ. לאחר שגוץ שמע את טיעונו של הרב גרויברט הוא קיבל עליו לממן את החזקת בתי הספר הראשונים, ולמשימה זו רתם עוד אחדים מעשירי רוסיה.⁶³ המייסד בפועל היה הרב גרויברט, והוא הצליח להרחיב את עשייתו לרשת ענפה של מוסדות לימוד מסורתיים, רשת שהיו בה 42 בתי ספר ויותר מ-2000 תלמידים.⁶⁴ בפעילות דומה עסק גם הרב חיים עוזר גרודזנסקי (1863-1940), שישב באותה העת בעיר הוֹמֶל לאחר שנאלץ להימלט מווילנה עירו.⁶⁵ הוא הקים רשת גדולה של "חדרים", ובייחוד באזור קרים, לאחר שקיבל תמיכה חד-פעמית נכבדה מיהודי ארצות הברית.⁶⁶ אף שרשתות אלו לא נכללו במסגרות החינוכיות שהקימה "חברת מפיצי השכלה" הסכים המרכז הפטרוגרדי של יקופ'ו לממן חלקית את הוצאות אחזקתן בהיותן ככלות הכול מיועדות לטובת הפליטים.⁶⁷

60. על תעמולה של רבנים נגד בתי הספר של "חברת מפיצי השכלה" ראו, Дѣло Помощи, 9-10 (20.10.1916), 7 C. אל ביקורתם הצטרפה "חברת חובבי שפת-עבר" (סברדלובה, תשמ"ח, עמ' 282).

61. בדרשתו ביום הכיפורים תרע"ז בעיר אורנבורג, גרויבארט, תרפ"ו, עמ' 287.

62. שם.

63. שם, עמ' 40-41, 225-226. בתי ספר אלו כונו גם "חדרים". שלמה גוץ היה חתנו של הגביר קלמן זאב ויסוצקי ושותף בעסק התה. על אודותיו ראו כץ, תשמ"ט, עמ' 192; כץ, תשנ"ו, עמ' 125-127; גרויבארט, שם, עמ' 225-227.

64. גרויבארט, שם, עמ' 259. וכן ראו מספרים דומים בתוך מפיצי השכלה, 1992. והשוו לעיתונות הרוסית בתהזמן שבה נזכרו ב"ו בספטמבר 1916 "חדרים" ב"40 ערים, ובהם 2,500 תלמידים, (Дѣло Помощи), 6 C. [20.10.1916], 9-10).

65. רוטשטין, עמ' 35; סורסקי, תש"ם, עמ' נא, והשוו: שאליט, תרצ"א, עמ' 841.

66. סברדלובה, תשמ"ח, עמ' 283-284; גרויבארט, תרפ"ו, עמ' 63, 85; שאליט, שם. הרב גרודזנסקי סייע מכספי התמיכה גם לרשת בתי הספר של הרב גרויברט (גרויבארט, שם, עמ' 63).

67. גרויבארט, שם, עמ' 54, 85. מימון זה יועד בעיקרו לשיפור תנאי התברואה במוסדות החינוך (Еврейская Жизнь, 4 (29.1.1917), С. 28; Вѣстникъ Еврейскаго Просвѣщенія, 46 [1916], С. 89). וראו סברדלובה, שם, עמ' 284-285.

ברם, על אף ההכרה הרשמית של יקופ"ו ברשתות אורתודוקסיות אלו ראתה בהן "חברת מפיצי השכלה" מתחרות. הוועדים המקומיים אף הונחו לאחוז באמצעי כפייה כלכליים כדי לכפות על הפליטים למסור את בניהם לבתי הספר של "חברת מפיצי השכלה" בלבד, כעולה מדבריו החריפים של הרב גרויברט:

התנצלה ההשכלה את הסבלנות ותלבש בגדי "אלמותה" ותהי לקנאית נוקמת. ובכל מקום שהונדדים נחתיים, רובם ככולם ממאנים לשלוח את בניהם לבתי-ספר מיסוד מפיצי-השכלה, אבל שכירי החברה משתמשים בכל תחבולות תוקף ועברה לכופם, לתת את הבנים תחת ידיהם... הם רואים לפנייהם נודדים שְׂדוּדִים ומרודים, ויבוזו להם בלבם באמרם כי אין אדונים לאלה והפקר הם כצבאים וכאליות השדה, ובזרוע רמה ורגל גאה נוגשים אותם. והמנהג כמנהג כמרי ספרד לפנים באחזם צלמי קדשיהם בימינם ולחם נקודים בשמאלם, ויקראו לילדי העברים העטופים ברעב: "נשקו בר! ואכלתם לשובע, ולא – וגועתם ברעב".⁶⁸

הורים לא מעטים עמדו בלחצים של ועדי יקופ"ו, ולמען ילדיהם העדיפו את בתי הספר המסורתיים.⁶⁹ אולם יהודים רבים אחרים לא הוטרדו יתר על המידה בעניין אופי החינוך היהודי של ילדיהם. זה מכבר הם התרגלו לאווירת הערים הרוסיות, אווירה אשר נעדר ממנה כל סימן היכר ליהדות שלא כאווירה היהודית המובהקת שזכרו מימי מגוריהם בעיירות מרחב התרבות הליטאית. החנויות בערי רוסיה היו פתוחות בשבת, ויהודים שחפצו להימנע מפיגוע כלכלית לא בושו לעסוק במשא ומתן גם ביום זה, ונהגו בו כביום חול.⁷⁰ יהודים אלו דאגו שבניהם ילמדו את הלשון הרוסית, מדעים בסיסיים וקצת יהדות, ודומה שחסרון לימוד תפילות ותורה לא הפריע להם בתנאי הגולה הקשים.⁷¹

במרצת הזמן הצליחו הפליטים להתערות מעט במקומות מושבותם. שגרה מדומה זו הופרה בבת אחת במרס 1917. הצאר הופל מכיסאו, וב־15 במרס הוקמה ברוסיה ממשלת

68. גרויבארט, שם, עמ' 59.

69. הורים אף דרשו תמיכה בבתי הספר אלו, בדומה לתמיכה בבתי הספר של "חברת מפיצי השכלה" (Еврейская Жизнь, 3 [22.1.1917], С. 14). וראו דף 63 (Дѣло Помощи, 3 [10.2.1917], С. 63).

70. ראו כץ, שכתב: "מכיון שהתרגלו בחלול שבת מאונס בשעת בריחתם וטלטולם, כבר נעשה הדבר להם לטבע, והתחילו עובדים בשבתות ברצון" (כץ, תרע"ו, עמ' 8). תופעה דומה בעיר וילנה בתקופת המלחמה היא שהניעה את קניאל להסביר כי אורח החיים הדתי שלפני המלחמה נבע מתודעתם המסורתית של התושבים היהודים ולא ממחויבותם להלכה ככתבה וכלשונוה (קניאל, 2015, עמ' 73-74).

71. ראו גרויבארט, תרפ"ו, עמ' 280-282; כץ, שם; 20-21 (Новый Путь, 11-12 [3.4.1916], С. 20-21). הקמת מוסדות חינוך יסודיים לא-מסורתיים לא הייתה חידוש של תקופת המלחמה אף שהיא החישה מאוד את התהליך. כבר לפני פשטו בתי ספר משכילים בערים ובעיירות, ולעתים גם משפחות מסורתיות מובהקות נסחפו באווירה הכללית של שילוב הילדים במוסדות האלה (לתלונות על כך ראו פֶּייִוּלְזָאָהן, תרע"ד, עמ' קלג).

מעבר. ב'2 באפריל הוציאה הממשלה צו מיוחד המבטל את ההגבלות הלאומיות והדתיות שהטיל המשטר הצארי על המיעוטים.⁷² ליהדות רוסיה היה צו היסטורי זה מהפכני. החלה פריחה גדולה של עיתונים, חבורות וספרים ביידיש, בעברית וברוסית. המפלגות היהודיות הסוציאליסטיות והציוניות, אשר בשנות ה־ראקציה שלאחר מהפכת 1905 צמצמו את פעילותן או הפסיקוה כליל, התעוררו, הקימו סניפים וניסחו מחדש את מצעיהן. אליהן נוספו מפלגות אורתודוקסיות חדשות, ששאפו לארגן את החיים היהודיים המבודדים במדינה הדמוקרטית על יסודות דתיים.⁷³ הפעילה בהן הייתה מפלגת "מסורת וחרות" המוסקוואית, שהעלתה על נס את החינוך המסורתי וקבעה כי ייעודה "לגדל דור עברי טהור... להעמיד להם מורים יראי ה' שמהם יראו תלמידיהם וכן יעשו לקיים המצוות, ויחד עם זה ללמדם את הידיעות הנחוצות לישוּב של עולם למען ימצאו את דרכם בחיים".⁷⁴ המפלגות היהודיות הציבו להן מטרה לייסד ברוסיה אוטונומיה יהודית לאומית באמצעות תשתית של קהילות דמוקרטיות מקומיות. הן גם שאפו לבחור נציגות שיוטל עליה לנסח את התביעות הלאומיות לקראת אספה מכוננת כול־רוסית, שתכננה הכוחות הרוסיים האופוזיציוניים לשעבר. למימוש רעיונות מהפכניים אלו החלו המפלגות בפעילות נמרצת לארגן בחירות למועצות הקהילות ולוועידה יהודית כול־רוסית שהייתה אמורה לכונן את הנציגות היהודית הנזכרת.⁷⁵ מחמת השינויים רבי־הרושם האלה קיוו גם המגורשים והפליטים היהודים שמצבם הקשה יוטב. השלטונות החדשים אף דנו בדרכים לסייע בידם, אך מלבד כוונות טובות לארגן בשבילם מחדש את מערכת הסעד שינויים קלים בלבד חלו במצבם, והם הוסיפו לשאת בסבל.⁷⁶

כל התוכניות והשאיפות הרוסיות והיהודיות הושמו לאל בפרוץ המהפכה הבולשביקית ב־6 בנובמבר 1917. תקופה חדשה לגמרי עמדה להיפתח ברחבי המדינה. ואולם עוד בטרם הורגשה נחת זרועו של הממשל החדש קמה לו באותו החודש התנגדות מדרום רוסיה. בנוב־דק־קֶסֶק, בירת הקוזקים של חבל הדון, נוסד "צבא המתנדבים" מתנגדי המהפכה, שהתבסס על קצינים רוסים צעירים ובייחוד על קוזקים. ברחבי רוסיה ואוקראינה פשטה מלחמת אזרחים קשה בין ה"אדומים" – הבולשביקים – ובין ה"לבנים" מתנגדי המהפכה,

72. ראו ברודר וקרנסקי, 1961, עמ' 211-212.

73. גרשוני, תשכ"א, עמ' ט; מארק, תרפ"ז, עמ' 211-214, 312; רוזין, תשמ"ה, עמ' 7; אלטשולר, תשכ"ה, עמ' 84. הערה 40; גיטלמן, 1972, עמ' 70-75.

74. גרובארט, תרפ"ו, עמ' 98. על הקמת "מסורת וחרות" ראו שם, עמ' 91, 95.

75. אלטשולר, תשכ"ה. על תוצאות הבחירות לקהילות ולוועידה ראו גיטלמן, 1972, עמ' 77-79. על הסיבות להתעוררות ולפרץ הפעילות הנרחבת של יהדות רוסיה לאחר המהפכה ראו אטינגר, תשנ"ה, עמ' 313-325.

76. סברדלובה, תשמ"ט, עמ' 20-21. על מצבם שאף הורע לאחר המהפכה ראו שם, עמ' 23-25.

וצבא הלבנים זכה להישגים נכבדים במרוצת 1918.⁷⁷ במאבק פנימי זה ידעה האוכלוסייה בכללותה סבל כלכלי וגופני קשה, וכרגיל היהודים סבלו כפל כפליים. על כך כתב אבי, פליט בעיר גלותו צ'ריצין, שעמדה בעין הסערה של הקרבות:⁷⁸

העיר צ'ריצין עברה כמה פעמים מידי האדומים ללבנים, ובכל פעם שהלבנים ניצחו הם לא נמנעו מפוגרומים ביהודים המקומיים ומבזיזתם... לפתע הופיע לגד עינינו וְרַנְגֵל, אחד הגנרלים המפורסמים מצבא הלבנים... הופעתו של הגנרל וְרַנְגֵל לא בישרה טובות. נפוצו שמועות שאחרי כיבושה המלא של צ'ריצין בידי צבאותיו יעשו פוגרומים ביהודים. לפנות ערב לקח אבא אותנו, הבנים, אל מרתף בית הכנסת הסמוך לביתנו... לאחר שעות מספר החלטנו לצאת מהמחבוא, ובחסות הלילה נכנסנו הביתה. על פוגרום לא שמענו, אבל בביזה הם באמת שלחו את ידם. מצאנו ארגז גדול ניצב באמצע הדירה, ושני קוזקים מתרוצצים ושמים בו כל מה שמצא חן בעיניהם.⁷⁹

בשנת 1919 עלה בידי האדומים לגבור על הלבנים, וברוסיה כולה הוקם משטר קומוניסטי, אף שתקריות מקומיות לא פסקו. המדיניות החדשה הביאה לידי פגיעה כלכלית תמורה בכל תושבי רוסיה ובכללם היהודים הגולים.⁸⁰ אולם לא רק בצדדים החומריים התבטאה פגיעה זו. כבר בראשית 1918 הוקם במדינה קומיסריון לעניינים יהודיים לאומיים, ותפקידו היה להשפיע על היהודים להתקרב אל רעיונות המהפכה הבולשביקית ולמטרותיה. עד 1920 הצליח הקומיסריון לחסל את ארגוני המפלגות היהודיות ואת מוסדות הקהילות, ואז החלה לפעול ה"יִבְסֶקְצִיָּה" – הסיעה היהודית במפלגה הקומוניסטית. היא הייתה כוחנית יותר ונקטה אמצעים תעמולתיים ולחצים פיזיים ומשפטיים נגד סממני המסורת היהודית.⁸¹ הנפגעים המיידים היו בתי הספר היהודיים. הם נסגרו, וילדי הפליטים צורפו אל בתי הספר הממשלתיים, ומכאן והלאה הם לא זכו עוד לחינוך יהודי גלוי.⁸²

77. על פרשת מאבק זה ראו, למשל, קנו, 1971.

78. העיר צ'ריצין שוכנת על הגדה המערבית של נהר הוולגה. ב־1925 הוסב שמה לִסְטְלִינְגְרַד לכבודו של יוסף סְטְלִין, שהיה בין מפקדי ההגנה על עיר זו מפני צבא הלבנים בסוף 1918.

79. קליבנסקי, תשע"ג, עמ' יד-טו. על אודות גלי המתקפות של הלבנים על צ'ריצין ראו קנו, 1971, עמ' 173-174; ורנגל, 1957, עמ' 86. פיוטר ורנגל (1878-1928) הצטרף אל כוחות הלבנים בסוף קיץ 1918. בשמשו מפקד מתקפת הנגד של צבא הלבנים הוא הצליח לכבוש את צ'ריצין מידי הבולשביקים בערב 29.6.1919. הופעתו הנזכרת בצ'ריצין הייתה ב־2.7.1919 (ורנגל, שם, עמ' 88).

80. חטין ציין כי בהיות היהודים עירוניים מטבעם הם חשו במשבר הכלכלי ביתר שאת (חטין, תשכ"ו, עמ' 15). עוד על המצב הכלכלי הקשה ראו קליבנסקי, שם, עמ' יז.

81. אלטשולר, תשמ"א, עמ' 295; גרשוני, תשכ"א, עמ' יז, כג, צה.

82. ראו גרשוני, שם, עמ' מז-נב.

4. היהודים בגלות אוקראינה

לפני פתיחת מרחבי רוסיה לפני הפליטים היהודים הם נאלצו להצטופף בערים אוקראיניות שאליהן גורשו. על אף הצפיפות זכו היהודים לימי רוגע בהן.⁸³ תיאר את המצב יחזקאל סְרָנָא, אחד הפליטים שהגיע אל אוקראינה מפלך מוהילב בקיץ 1917:

אותה המנוחה מנוחת שלום ושלוה השקט ובטח שמצאנו בבואנו פה והיינו נהנים בה כל משך היותנו כאן, כי מדינה זו שברחמי שמים נשארה לפליטה משך שנים שלמות מהחורבן הגדול והנורא שהקיף את כל העולם וארץ רוסיה בפרט, ובאותן השנים שכל העולם היה מתבוסס בדם ומתגלל ביסורי רעב ועוני וחוסר כל – אוקראינה זו היתה שְלווה ושקטה ולא תחסר כל בה.⁸⁴

אולם ימי רוגע אלו לא ארכו זמן רב. עליית הבולשביקים לשלטון ברוסיה הביאה לידי ניסיונותיהם לכבוש את ערי אוקראינה. בינואר 1918 הכריזה הראֶדָה (המועצה) האוקראינית כי ארצה רפובליקה עצמאית ובלתי תלויה ברוסיה הבולשביקית, ואף העניקה ליהודיה אוטונומיה לאומית־אישית.⁸⁵ היא קראה לעזרתה את הגרמנים, ובסיועם השתחררה אוקראינה מעול הבולשביקים. בסוף אפריל 1918 התמנה בה הגנרל פֶּבְלוֹ סְקוֹרוֹפֶדְסְקִי לְהֶטְמָן (מנהיג). הוא מיד פיזר את הראדה ונעשה שליט יחיד.

יהודי אוקראינה שזכו לאוטונומיה החליטו לממשה וקראו להקמת אספה מכוננת. גם כאן – בהמשך לניסיון האוטונומי ברוסיה – דנו המפלגות היהודיות בייסוד קהילות דמוקרטיות ובהקמת ארגון על יהודי. מקומות היישוב של היהודים מלאו עשייה פוליטית – ציונית, סוציאליסטית ומהפכנית – מגוננת ומותרת.⁸⁶ אף הפלגים האורתודוקסיים לא ישבו בחיבוק ידיים. ב־18 ביוני הם התכנסו בקיוב לוועידה בהשתתפות 120 צירים, והוחלט בה לייסד מפלגה משותפת, "אחדות", שמטרתה "לפתור את כל שאלות חיי עמנו ברוח התורה

83. על פעולות מקיפות של רבנים להפצת חינוך תורני בקרב ילדי הפליטים שבחבלי אוקראינה ראו כץ, תשל"ט, עמ' 116.

84. מכתב יחזקאל סרנא אל פֶּיֶבֶל אפשטיין (בלא תאריך), קרביץ, תשל"א, עמ' תקפה-תקפו. וראו ניסוח ברוח דומה על המצב למן התקופה שלאחר נפילת הצאר ועד לראשית 1918: "אוקראינה הייתה לנווה מדבר של שלום בין לאומים מסוכסכים ותחנה ניסויית לפיתוח צורות חדשות של יחסים בין־לאומיים" (הפגורמים באוקראינה, 1927, עמ' 5; תרגום מאנגלית).

85. הראדה הוקמה ב־17.3.1917. לפירוט חוק האוטונומיה שהתקבל בה ב־22.1.1918 ראו חוק האוטונומיה, תשל"ל. וראו לוינסון, תש"ה, עמ' 40.

86. לוינסון, שם; ברמן, תשל"ו, עמ' 33, 72-73.

הכתובה והמסורה"⁸⁷, ובהן, כמובן, גם שאלת החינוך היהודי. אולם עשייה ציבורית נמרצת זו עמדה לשנות את מראיה. ביולי 1918 ביטל סקורופדסקי את האוטונומיה היהודית, וחלומות היהודים נגוזו.

בתקופת משטרו הדיקטטורי של סקורופדסקי הוטבו התנאים הכלכליים של האוכלוסייה, והיהודים היו בכלל הנהנים.⁸⁸ בו בזמן הלכו ורבו פוגרומים נגד יהודים, שארגנו יחידות של איכרים פרטיזנים.⁸⁹ אולם אלה היו כאין וכאפס לעומת המצב שהשתרר באוקראינה לאחר המהפכה בגרמניה בנובמבר 1918.⁹⁰ הכוחות הזרים עזבו את אדמת אוקראינה, ומייד השתלטה עליה קבוצת מנהיגים לאומנים והבולט בהם סְמִיּוֹן פֶּטְלִינְיָה. בתקופתם הואשמו התושבים היהודים בבולשביזם או באהדתו, והפרעות ביהודים הלכו ופשטו. צבאו של פטליורה, שנלחם בבולשביקים מצד אחד וברוסים הלבנים מצד אחר, הוא עצמו היה מעורב בסדרות פוגרומים עקובים מדם.⁹¹ בד בבד פרעו ביהודים גם הֶטְמָנִים שפיקדו על פרטיזנים ועל איכרים מקומיים.⁹² על רציחות אלו נכתבו דימויים השאובים כביכול מתיאורי גֵּרוֹת ת"ח ת"ט: "החל מראשית שנת 1919 פרצו באופן סטיכי פוגרומים מחרידים במאות ערים ועיירות. דם יהודי נשפך כמים, קהילות ישראל נחרבו והיו למשיסה ולבז". ולא בכדי. על פי ההערכות, מספר הנרצחים היהודים בתוך שישה חודשים ב־1919 היה

87. גרשוני, תשכ"א, עמ' י-יא; ויינגרטן, תש"ו, עמ' 130; ברמן, שם, עמ' 72, 90.

88. הפוגרומים באוקראינה, 1927, עמ' 18.

89. שם, עמ' 19-21. כבר למן ספטמבר 1917 נזכרים פוגרומים בהיקף קטן שפרעו חברות של חיילים חמושים מהצבא הרוסי אשר התפורר לחלוטין (שם, עמ' 6, 11). וכך כתב אחד הפליטים, משה זילברג: "אוקראינה היתה שדה קרב אחד, מקום התרוצצות לכל מיני חיילות ולגיונות – מצד אחד הפולנים, מצד שני הבולשיביקים, מצד שלישי ההידמקים עם הגרמנים שבאו על פי הזמנת ה"ראדה" לשחרר את אוקראינה מידי הרוסים, ועל כולם – השיירות המקומיות של ההֶטְמָנִים הקטנים, שמצאו להם שעת כושר להראות את "גבורתם" בעיירות היהודיות" (זילברג, 1932, פרק ב).

90. המהפכה החלה עם מרד מלחי הצי הגרמני בקיל ב־11.11.1918. 3-4. עד מהרה הוכרז בוויימר על הקמת רפובליקה בגרמניה. כעבור שבוע ב־11.11.1918 הוסכם על שביתת נשק והפסקת המלחמה.

91. הפוגרומים באוקראינה, 1927, עמ' 70-98; גערגעל, 1928. וראו גם ברמן, תש"ו, עמ' 75, 84.

92. לרשימת ההטמנים הפורעים ראו הפוגרומים באוקראינה, שם, עמ' 109, ובהם: הטמן גְּרִיגוֹרְיָב (1885-1919), אשר ב־1919 הוביל את הפלוגות שבפיקודו אל פלכי יקטרינוסלב ופולטבה ורצח בהם יהודים רבים (שורצברד, תרצ"א, עמ' 69; לוינסון, תש"ה, עמ' 41), והטמן זֶלְנִי (1886-1919) שעשה יותר מארבעים פוגרומים בפלך קיוב (הפוגרומים באוקראינה, שם, עמ' 117).

כ-120,000.⁹³ ובכך לא תם מרחץ הדמים שעלה במחיר גורלם של יהודי אוקראינה ובהם היהודים הפליטים הרבים שהתיישבו בה לעת מצוא.⁹⁴

בשלהי 1919 ובראשית 1920 יוצב באוקראינה שלטון בולשביקי. כמו ברוסיה גם באוקראינה הוא אסר על חיי ציבור יהודיים ועל תרבות עברית.⁹⁵ רבים מעסקני ה"יבסקציה" החלו להתארגן כסיעה במפלגה הקומוניסטית האוקראינית. מקצת פעילותם בתחום החינוך היהודי תילמד מזיכרונות על העיר יקטרינוסלב מאותם ימים:

הישיבה שלמדתי בה חוסלה מכבר. המורים והתלמידים התפזרו לכל עבר. בתי ספר אחרים ובתי 'תלמודיתורה' נסגרו אף הם. הספריות עברו לרשות הייבסקציה. כל הקשור ביהדות ובלאומיות נעשה כאילו פסול ונעלם מהאופק. בני נוער בגילי, מהם הלכו לעבוד, ללמוד מקצוע, ומהם התמסרו ללימודים ולפעילות ב'קומוסול'.⁹⁶

שלא כמצב ברוסיה נגדעה באבה ההתארגנות של ה"יבסקציה" האוקראינית. בראותו בה יסוד בדלני ב־16 באפריל 1920 החליט הוועד המרכזי הזמני של המפלגה לפזרה.⁹⁷ אולם יחסו של השלטון החדש למסורת היהודית לא היה טוב יותר, ועוינותו ניכרה היטב בכפיית עבודות בשבת על היהודים, ברדיפתם ובמאסרם.⁹⁸ כמו ברוסיה גם באוקראינה נותק הנוער היהודי ובכללו ילדי הפליטים מכל סממן של מסורת יהודית.

93. צוקערמאן, תשכ"ג, עמ' 171-172. והשוו לדברי ווסט - הציטוט הוא מתוך דבריו - שהזכיר יותר ממאה אלף איש (ווסט, תש"ה, עמ' 61), ולדברי גערגעל שציין 50-60 אלף נרצחים בכל תקופת הלחימה (גערגעל, 1928, עמ' 112).

94. לסטטיסטיקת הפוגרומים ראו גערגעל, 1928. לסטטיסטיקת הנפגעים ראו בודניצקי, תשע"ה, עמ' 62.

95. לוינסון, תש"ה, עמ' 41. הוא הוסיף: "הושלטון, אשר דכא את מרד האטאמנים והפסיק את הפרעות האימות, שמר על שארית הקהילות היהודיות אולם הריק את קניני הרוח שלהן; בתי הספר נשמו, נדם קול התרבות העברית, הצבוריות היהודית נהרסה כלי" (עמ' 134).

96. מילשטיין, תשט"ז, עמ' 230. יקטרינוסלב (Екатеринослав) שכנה בצפון הפלך היקטרינוסלבי במרחק 390 ק"מ מדרום־מזרח לקיוב. ב־1926 שונה שמה לְדְנִיְפּוֹרְפֶטְרוֹבְסְק (Днепропетровск).

97. אלטשולר, תשמ"א, עמ' 76-77.

98. עיינו במכתב הרב ישראל מאיר הכהן אל הסנטרל רליף מה' דסליחות תרפ"א, ישר, תרצ"ז, עמ' 375.

5. סיכום

לפני מאות אלפי יהודים בני מרחב התרבות הליטאית שגורשו או נמלטו אל חבלי אוקראינה והמחוזות הפנימיים של רוסיה נפתחו עולמות חדשים ולא מוכרים שבהם סגנון חיים ותרבות רוסיים ואוקראיניים. תיאר זאת רפאל חֶסְקֵן, שגלה לעיר הדרומית יקטרינוסלב:

רבים מהם [ממגורשי ליטא], ביחוד בני הנוער שיצאו לראשונה מן האופקים הצרים של תחום המושב הליטאי והתפזרו על פני מרחבי רוסיה, הושפעו מאוד מן המראות והנופים החדשים שנפתחו בפניהם, מן החיים הסואנים והססגוניים של ערי רוסיה הדרומית. הם קלטו בצימאון סופגהכל את הלשון הרוסית ונצמדו לתרבות ולהווי של העם הרוסי רחב־הלב.⁹⁹

מחוזות אלו חסרו כל סממן של מסורת יהודית, ולא נמצאו בהם מוסדות חינוך יהודיים. "חברת מפיצי השכלה" בתיאום עם יקופ' נרתמה לתקן את המצב והקימה בתי ספר יסודיים במקומות גלות רבים. אולם היא גם השרתה בהם רוח יידישיסטית רחוקה ממסורת ומלאומיות יהודית. אף שהיו הורים שהדבר הפריע להם ונעשו ניסיונות לתקן את המצב ולייסד בתי ספר מסורתיים רבים מההורים לא התערבו בחינוך בניהם. לימים הסביר את הדבר יושבראש מרכז "תפארת־בחורים" בליטא, הרב מיכָל פֶּן:

מלחמת העולם הנוראה עקרה את היהדות הליטאית מן השורש, והיהודים הליטאים נדדו אל המקומות הרחוקים ביותר בממלכה הרוסית הרחבה ונשברו בחומר וברוח. בהיות האב היהודי בגלות ובסבלו ייסורים וצרות לאיטבעיים נבצר ממנו לדאוג לחינוך ילדו... בגלל המלחמה האכזרית והחוויות המחרידות התקשו הרגשות של היהודי הממוצע, אבדו האידיאליזם שלו להרבות חינוך והמוכנות שלו להקריב קרבות לחינוך ילדו. במצב זה עד מהרה הגיעה היהדות הליטאית לידי ירידה רוחנית, והנוער שלנו, העתיד שלנו, שקע בעם־הארצות אפלה. הנוער נעשה זר לעמו ולאמונתו בלא עקרונות וריקני, ואיבד את האמונה והביטחון.¹⁰⁰

המצב הכלכלי הקשה בתקופת הגלות גרם אפוא לירידה רוחנית של הנוער. במאבק הפליטים על קיומם החומרי במקומות שבהם לא היו כל סממנים של מסורת יהודית

99. חסמן, תשמ"א, עמ' 49. חסמן שימש באותה תקופה מזכירו של הרב חיים עוזר גרודזנסקי.
100. 'מעמָרָאָנְדוּם פֶּן מֶרְכֵז "תפארת־בחורים" בליטא' מי"ג באדר תרצ"א (הארכיון הליטאי המרכזי, 1143-113-112/7-1). "תפארת בחורים" - חוגים ללימוד ספרי יהדות בסיסיים לצעירים עמלים בעיירות תחום המושב במאות ה'19 וה'20. בתקופת בין המלחמות התפתחו חוגים אלו לתנועות נרחבות תחילה בליטא ולאחר מכן גם במחוזות הסָפֶר המזרחיים של פולין. על התנועה בליטא ראו קליבנסקי, תשע"ז.

נאלצו רבים מהם להתפשר בתחום קיום מצוות שעד אז הקפידו בהן ולוותר על מנהגי מסורת מושרשים. וכאשר עמדה לפני ההורים השאלה לאיזה בית ספר לשלוח את הבנים לא היה בידיהם סיפק להתעניין כראוי באופי שלבשו בתי ספר אלו ובלבד שבניהם ילמדו בבית ספר יהודי. לא יפלא אפוא שרבים מבני הנוער לא זכו לחינוך מסורתי בבית הספר ואף לא בביתם שלהם, שהאווירה בו הלכה ורחקה ממסורת וממנהג.¹⁰¹

ב-30 ביוני 1920 הגלות הארוכה עמדה להסתיים בחתימת מדינת ליטא העצמאית על הסכם עם השלטון הרוסי הבולשביקי. לפי ההסכם, לגולים שיכלו להוכיח כי לפני המלחמה נולדו בפלכי קובנה ויילנה לשעבר או גרו בהם הותר לשוב אל ליטא.¹⁰² יהודים גולים רבים שבו אל מחוזות מגוריהם שמהם גלו. אולם שנות הגלות האלה טבעו בהם חותם שלא יימחה. בקרבם ובקרב ילדיהם הן פיתחו השקפות עולם רחוקות מן ההבנות והדעות המסורתיות שעליהן היו משפחותיהם אמונות בטרם המלחמה, ומתוך כך ניתצו את היסודות הלמדניים דתיים הנודעים שעליהם נשענה היהדות הליטאית ההיסטורית.

101. השוו להשפעת המלחמה על עזיבת הדת בקרב הנוער החסידי בפולין: הרמן, תשע"ה, עמ' 9-12.
 102. גרפונקל, תשכ"ו, עמ' 8-9. על השפעת הסכמים אלו ראו גם כ"ץ, תשכ"ג, עמ' 274; לויטה, תשמ"ה, עמ' 143.
 יהודים מפלך קובנה שנדדו אל וילנה והצליחו להישאר בה עד לכיבושה בידי הגרמנים ב-18.9.1915 (יום כיפור תרע"ו) שבו אל בתיהם לאחר פסח 1916 (גריינימן, עמ' כד. וראו גם שורץ, תש"ט, עמ' 75; בן ליפמאן, תרע"ח, עמ' 94).

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אביעד, תש"ך
 י' אביעד, "המתנגדות הליטאית", נ' גורן ואחרים (עורכים),
יהדות ליטא, א, תל-אביב תש"ך, עמ' 337-345.
- אטינגר, תשנ"ה
 ש' אטינגר, **בין פולין לרוסיה**, ירושלים תשנ"ה.
- אלטשולר, תשכ"ה
 מ' אלטשולר, "הנסיון לארגן כינוס כללי-יהודי ברוסיה אחר
 המהפכה", **העבר יב** (תשכ"ה), עמ' 75-89.
- אלטשולר, תשמ"א
 מ' אלטשולר, **היבסקציה בברית המועצות (1918-1930):
 בין לאומיות לקומוניזם**, תל אביב תשמ"א.
- אניסקי, תרפ"ט
 ש' אניסקי, **חורבן היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה**, א,
 בתרגום ש"ל ציטרקאן, ברלין-שרלוטנבורג תרפ"ט.
- אנתוביל, תשכ"ו
 ש' אנתוביל, "עם פליטי המלחמה בקיץ תרע"ה", **העבר יג**
 (תשכ"ו), עמ' 23-31.
- בודניצקי, תשע"ה
 א' בודניצקי, "יהודי רוסיה בתקופת מלחמת העולם הראשונה
 והמהפכה, 1914-1920", מ' בייזר (עורך), **תולדות יהודי
 רוסיה**, ג, ירושלים תשע"ה, עמ' 39-72.
- בן-ליפמאן, תרע"ח
 בן-ליפמאן, "ווילקאמיר", צ' שאבאד (עורך), **ווילנער זאמעלבוך**,
 ב, וילנה תרע"ח, עמ' 91-97.
- ברודר וקרנסקי, 1961
 R. P. Browder and A. F. Kerensky (eds.), *The Russian
 Provisional Government 1917: Documents*, I, Stanford 1961.
- ברמן, תשל"ו
 י' ברמן, **שיחות ופרקי זכרונות: על תולדות יהודי מזרח
 אירופה במחצית הראשונה של המאה העשרים**, ירושלים
 תשל"ו.
- ג'וינט, 1916
 Joint Distribution Committee, *Reports Received by the
 Joint Distribution Committee of Funds for Jewish War
 Sufferers*, New York 1916.
- גולדין, 2018
 С. Гольдин, *Русская армия и евреи: 1914-1917*, Москва
 1918.
- גולדשטיין, תשמ"ו
 י' גולדשטיין, "החדר המתוקן" ברוסיה כבסיס למערכת החינוך
 הציונית", **עיונים בחינוך** 45 (אייר תשמ"ו), עמ' 147-157.
- גיטלמן, 1972
 Z. Y. Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics: The
 Jewish Sections of the CPSU, 1917-1930*, New Jersey 1972.

- גערגעל, 1928
נ' גערגעל, "די פאָגראַמען אין אוקראַינע אין די יאָרן 1918-21", י' לעשצינסקי (עורך), **שריפטן פֿאַר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק**, ברלין וורשה, 1928, עמ' 106-113.
- גרויבארט, תרפ"ו
י"ל גרויבארט, **ספר זכרון: רשומות מימי המלחמה האחרונה – והשקפות שונות ומכתבים**, לודז' תרפ"ו.
- גריינימן
ש' גריינימן, "זכרונות משנות ראינו רעה במלחמה העולמית" (מארכיוני הפרטי).
- גרינבוים, תשנ"ג
א' גרינבוים, "חברת מפיצי השכלה' ברוסיה ובעיית היידיש", **הקונגרס העולמי למדעי היהדות** 11, ב, 2 (תשנ"ג), עמ' 39-42.
- גרפונקל, תשכ"ו
ל' גרפונקל, "חמישים שנה לגירוש היהודים מפלכי קובנה וקורלאנד", **העבר יג** (תשכ"ו), עמ' 3-9.
- גרפונקל, תשל"ב
ל' גרפונקל, "מאבקם של יהודי ליטא על זכויות לאומיות", ר' חסמן ואחרים (עורכים), **יהדות ליטא**, ב, תל אביב תשל"ב, עמ' 35-72.
- גרשוני, תשכ"א
א"א גרשוני, **יהדות ברוסיה הסוביטית: לקורות רדיפות הדת**, ירושלים תשכ"א.
- גרשטנקורן, תש"ב
י' גרשטנקורן, **זכרונותי על בני ברק**, א, בני ברק וירושלים תש"ב.
- דיינארד, תר"ף
א' דיינארד, **זכרונות בת עמי: לקורות היהודים והיהדות ברוסיה במשך קרוב לשבעים שנה**, א-ב, סנט לואיס תר"ף.
- הולקוויסט, 2001
P. Holquist, "To Count, to Extract, and to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia", R. G. Suny and T. Martin (eds.), *A state of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, New York 2001, pp. 111-144.
- הלפרן פרוגינין, תשכ"ו
מ' הלפרן פרוגינין, "ב'פלוגה לרפואה ולתזונה' מפטרוגראד", **העבר יג** (תשכ"ו), עמ' 31-36.
- הספר השחור, 1918
"Изъ 'черной книги' російскаго еврейства: Материалы для исторіи войны 1914-1915 г.", *Еврейская Старина* X (1918), С. 195-296.
- הפוגרומים באוקראינה, 1927
The Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments (1917-1920): historical survey with documents and photographs, London 1927.

- הרמן, תשע"ה
מ' הרמן, היחס לבני הנוער בחסידות בתקופה שבין מלחמות העולם: החידושים ההגותיים והמעשיים בחסידות פולין ביחס לבני הנוער כתגובה לעזיבת הדת 1914-1939, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשע"ה.
- ווסט, תש"ה
ב' ווסט, "ציוני דרך", ב' ווסט (עורך), נפתולי דור: קורות תנועת העבודה הציונית צעירי־ציון – התאחדות ברוסיה הסובייטית, א, תל־אביב תש"ה, עמ' 55-91.
- וינגרטן, תש"ו
ש' הכהן וינגרטן, "הסתדרויות מקבילות לה'מזרחי", י"ל פישמן (עורך), ספר המזרחי: קובץ לזכר הגאון רבי יצחק יעקב ריינס זצ"ל למלאות שלושים שנה לפטירתו, ירושלים תש"ו, עמ' 102-132.
- וייסבנד, 2015
E. Waysband, "Vladislav Khodasevich's 'on Your New, Joyous Path' (1914-1915): The Russian Literary Empire Interferes in Polish-Jewish Relations", *The Slavic and East European Journal* 59, no. 2 (2015), pp. 246-269.
- וילנאי, תרע"ז
א' ווילנער בעל־הבית, "נאָטיצען", צ' שאַבאַד (עורך), ווילנער זאַמעלבוך, א, וילנה תרע"ז, עמ' 125-135.
- ועד הבונד, 1916
Заграничный комитетъ Бунда, Докладъ По Еврейскому вопросу: Исторія одного погрома, 1916.
- ורנגל, 1957
P. N. Wrangel, *Always with Honour*, New York 1957.
- זאָלף, 1945
פ' זאָלף, אויף פֿרעמדער ערד: בלעטלעך פֿון אַ לעבן, ויניפג 1945.
- זאקס, תרפ"ז
ח"י זאקס, "הגרוש בשנת 1915", רשמות ה (תרפ"ז), עמ' 228-272.
- זילברג, 1932
מ' זילברג, "כת הנובהרדוקאים (זכרונות)", הארץ, פרק א: 26.12.1932, עמ' 2; פרק ב: 28.12.1932, עמ' 2 (נדפס שוב במאמר "נובהרדוק", שלו, באין כאחד: אסופת דברים שבהגות, בהלכה ובמשפט, ירושלים תשמ"ו, עמ' 140-150).
- זלקין, תשנ"ח
מ' זלקין, "בין גאון לעגלון – מורשתה התרבותית של יהדות ליטא", גשר 136 (תשנ"ח), עמ' 73-82.

- זלקין, תשס"ז
 מ' זלקין, "שיהיה כולו עברי": רשת החינוך 'יבנה' בליטא בין 'חינוך חרדי' ל'חינוך עברי'", ש' גליק (עורך), **זכר דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב רפל**, ירושלים תשס"ז, עמ' 143-121.
- זלקין, תשס"ח
 מ' זלקין, **אל היכל ההשכלה: תהליכי מודרניזציה בחינוך היהודי במזרח אירופה במאה התשע־עשרה**, תל־אביב תשס"ח.
- חוק האוטונומיה, תש"ל
 "חוק האוטונומיה הלאומית־אישית באוקראינה", **גשר** 63-64 (תש"ל), עמ' 257-258.
- חטין, תשכ"ו
 פ' חטין, "פליטי ליטא במקומות גירושם", **העבר** יג (תשכ"ו), עמ' 15-10.
- חיין־שמעוני, 1959
 ל' חיין־שמעוני, **נעכטן (פֿון נאַנטער פֿאַרגאַנגענהייט)**, בואנוס איירס 1959.
- חסמן, תשמ"א
 ר' חסמן, **בלב רגש: אסופת מאמרים**, ירושלים תשמ"א.
 ש' חרובי, **מינהלי הכיבוש הגרמני במזרח אירופה במלחמת עולם הראשונה ושאלת ה'אוסטיוודן'**, חיפה 1986.
- יורגן, 1998
 M. Jurgen, "German Judenpolitik in Lithuania During the First World War", *LBI Year Book* 43 (1998), pp. 155-174.
- י"ל, תרע"ח
 י"ל, "זכרונות פֿון אַ סאַניטאַר", צ' שאַבאַד (עורך), **ווילנער זאַמעלבוך**, ב, וילנה תרע"ח, עמ' 65-91.
- ירושלמי, 1962
 א' ירושלמי, **מיערות הצפון עד חורשות הכרמל**, תל אביב 1962.
- ישר, תרצ"ז
 מ"מ ישר, **דאָס לעבן און שאַפֿען פֿון חפֿץ־חיים**, ניו יורק תרצ"ז.
 כהן, תשמ"ה
 ד' כהן, "נעורים בפעילות ציונית", ש' אבן־שושן (עורך), **מינסק עיר ואם: קורות מעשים אישיים־הוי, ב: יהדות מינסק מ1719 עד ימינו**, תל־אביב תשמ"ה, עמ' 198-205.
- כך, תרע"ו
 מ' כך, "למצב אחינו ברוסיה", **העברי** VI, כד (ו' בתמוז תרע"ו), עמ' 7-9.
- כ"ץ, תשכ"ג
 ב"צ כ"ץ, **זכרונות: חמישים שנה בהיסטוריה של יהודי רוסיה**, בתרגום ברוך קרוא, תל אביב תשכ"ג.
- כך, תשל"ט
 ד' כך, **תנועת המוסר: תולדותיה אישיה ושיטותיה**, ה, תל אביב תשל"ט.
- כך, תשמ"ט
 י' כך, **היזמה הפרטית בבנין ארץ־ישראל בתקופת העלייה השנייה**, רמת גן תשמ"ט.

- כץ, תשנ"ו
י' כץ, תורה ועבודה בבניין הארץ: הקיבוץ הדתי בתקופת המנדט, רמת גן תשנ"ו.
- לויטה, תשמ"ה
 ל' לויטה, "פרקי מינסק", ש' אבן-שושן (עורך), **מינסק עיר ואם: קורות מעשים אישיים הוי**, ב: יהדות מינסק מ'1917 עד ימינו, תל אביב תשמ"ה, עמ' 106-147.
- ליון, תשנ"ו
 ד' ליון (עורך), **פנקס הקהילות – ליטא**, ירושלים תשנ"ו.
- לוינסון, תש"ה
 א' לוינסון, "בראשית התנועה", ב' ווסט (עורך), **נפתולי דור: קורות תנועת העבודה הציונית צעירי-ציון – התאחדות ברוסיה הסובייטית**, א, תל-אביב תש"ה, עמ' 13-43.
- לוינסון, תשכ"ו
 ל' לוינסון, "בשעת מבחן", **העבר יג (תשכ"ו)**, עמ' 15-22.
- לור, 2001
 E. Lohr, "The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I", *Russian Review* 60 (July 2001), pp. 404-419.
- ליפץ, תשל"ב
 ד' ליפץ, "החינוך העברי והתנועה העברית בליטא העצמאית (1920-1940)", ר' חסמן ואחרים (עורכים), **יהדות ליטא**, ב, תל אביב תשל"ב, עמ' 113-129.
- מארק, תרפ"ז
 י' מארק, **גדולים פון אונזער צייט: מאַנאַגראַפֿיעס, כאַראַקטערשטריכען און זכרונות**, ניו יורק תרפ"ז.
- מזא"ה, תרצ"ו
 א' מזא"ה, **זכרונות**, א, תל-אביב תרצ"ו.
- מילשטיין, תשט"ז
 א' מילשטיין, "בראשית הדרך", ב' ווסט (עורך), **נפתולי דור: קורות תנועת העבודה הציונית צעירי-ציון – התאחדות ברוסיה הסובייטית**, ב, תל-אביב תשט"ז, עמ' 229-235.
- מפיצי השכלה, 1992
 "Общество для распространения просвещения между евреями в России", *Краткая еврейская энциклопедия* 6, Иерусалим 1992, кол. 52.
- סברדלובה, תשמ"ח
 מ' סברדלובה, "הוועד היהודי לעזרת נפגעי המלחמה (יקופ"ו) ברוסיה, 1914-1916", **יהדות זמננו** 4 (תשמ"ח), 269-288.
- סברדלובה, תשמ"ט
 מ' סברדלובה, "יקופ"ו והסיוע לנפגעי המלחמה במאוס-אוקטובר 1917", **שבות** 13 (תשמ"ט), עמ' 19-30.
- סורסקי, תש"ם
 א' סורסקי, **רבן של ישראל: פרקים במסכת חייו ופעלו של רשכבה"ג הגאון האמיתי הרב חיים עוזר גרודזנסקי זצוק"ל מוילנא**, בני-ברק תש"ם.
- סטון, 1998
 N. Stone, *The Eastern Front 1914-1917*, London 1998.

- סטרוז'אס וגולן, תשל"ח
 א' סטרוז'אס וד' גולן, "יהודי ליטא ומדיניות גרמניה כלפי
 'אדמת אבראוסט", **מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ-
 ישראל ד** (חיפה תשל"ח), עמ' 301-347.
- סלוצקי, תשכ"ו
 י' סלוצקי, "דיוני מועצת המיניסטרים הרוסית בביטול תחום
 המושב ליהודים (אוגוסט 1915)", **העבר יג** (תשכ"ו), עמ' 41-58.
- סלוצקי, תשל"א
 י' סלוצקי, **העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה**,
 ירושלים תשל"א.
- סלוצקי, תשל"ח
 י' סלוצקי, **העיתונות היהודית-רוסית במאה העשרים**
 (1900-1918), תל אביב תשל"ח.
- פבזנר, 2010
 E. Певзнер, "Еврейский комитет помощи жертвам войны
 (1914-1921)", *Туров* 10 (2010), С. 141-154.
- פֵייוולזאָהן, תרע"ד
 א"מ פֵייוולזאָהן, **נצח ישראל: מאמרים על אדות דברים
 העומדים ברחמו של עמנו**, ורשה תרע"ד.
- פיפעלס רעליף, 1924
אַמעריקאַ: פֿאַקטען און דאָקומענטען, תרע"ה-תרפ"ד,
 ניו יורק 1924.
- פרוט, 2002
 A. Parott, "The Baltic States from 1914 to 1923: The First
 World War and the Wars of Independence", *Baltic Defense
 Review* 2, no. 8 (2002), pp. 131-158.
- צוקערמאַן, תשכ"ג
 ב' צוקערמאַן, **זכרונות**, ב, ניו יורק תשכ"ג.
- ציטראָן, תרע"ח
 בן צומא [ש"ל ציטראָן], "פֿון היסטאָרישען אַרכיוו (דער ערשטער
 יאָר מלחמה)", צ' שאַבאָד (עורך), **ווילנער זאַמעלבוך**, ב, וילנה
 תרע"ח, עמ' 271-308.
- ציפרשטיין, 1988
 S. J. Zipperstein, "The politics of Relief: The Transformation
 of Russian Jewish Communal Life During the First World
 War", *Studies in Contemporary Jewry* 4 (1988), pp. 22-40.
- קלויזנר, תש"ך
 י' קלויזנר, "תולדות היהודים בליטא: יהודי ליטא תחת שלטון
 רוסיה 1795-1918", נ' גורן ואחרים (עורכים), **יהדות ליטא**, א,
 תל אביב תש"ך, עמ' 23-123.
- קליבנסקי, תשע"ג
 מ' קליבנסקי, "זיכרונותיו של מנחם", ג' לנגלבוך-קליבנסקי,
**מרכזי צפון: מלחמת הישרדות של צעירה יהודייה מליטא
 על גדות אוקיינוס הקרח הצפוני**, אלקנה תשע"ג, עמ' ט-טז.
- קליבנסקי, תשע"ד
 ב"צ קליבנסקי, **כצור חלמיש: תור הזהב של הישיבות
 הליטאיות במזרח אירופה**, ירושלים תשע"ד.

- קליבנסקי, תשע"ז
 ב"צ קליבנסקי, "תפארת בחורים" – תנועת לימוד תורה
 רחבה לבני מעמדות העמלים בליטא בין מלחמות העולם,
 ציון פב (תשע"ז), עמ' 439-488.
- קנז, 1971
 קניאל, 2015
 P. Kenez, *Civil War in South Russia, 1918*, California 1971.
 א' קניאל, "על מלחמה ושמירת מצוות: וילנה 1914-1922",
 גלעד כד (2015), עמ' 37-74.
- קרביץ, תשל"א
 נ"מ קרביץ (עורך), **אחר האסף: מאסף זכרון לאדוננו מורנו
 ורבנו גאון התורה והמוסר איש חי רב פעלים מקבציאל
 ממקימי עולה של תורה ויראה באה"ק מרן רבי יחזקאל
 סרנא זצוקללה"ה**, ירושלים תשל"א.
- ראָזענבוים, תרע"ז
 מ"ש ראָזענבוים, "יורידישע הילף", צ' שאַבאַד (עורך), **ווילנער
 זאַמעלבוך**, א, וילנה תרע"ז, עמ' 108-111.
- רוזין, תשמ"ה
 א' רוזין, "הישוב היהודי במינסק בשנים 1917-1941", ש' אבן
 שושן (עורך), **מינסק עיר ואם: קורות מעשים אישים הוי, ב:**
 יהדות מינסק מ'1917 עד ימינו, תל אביב תשמ"ה, עמ' 7-105.
- רוטשטין
 ש' רוטשטין, **אחיעזר: הגאון רבנו חיים עוזר גרודזנסקי
 מוילנה – חייו ופעולותיו**, ארץ ישראל [חש"ד].
- שאַליט, תרע"ח
 מ' שאַליט, "די בעקאַנטמאַכונגען", צ' שאַבאַד (עורך), **ווילנער
 זאַמעלבוך**, ב (תרע"ח), עמ' 24-48.
- שאלט, תרצ"א
 מ' שאלט (עורך), **אויף די חורבנות פֿון מלחמות און מהומות:
 פנקס פֿון געגנט־קאָמיטעט "יעקאָפּאָ" אין ווילנע (1919-
 1931)**, וילנה תרצ"א.
- שורץ, תש"ט
 שורצברד, תרצ"א
 ד"מ שְׁוֹרֶץ, **קורות חיי**, בתרגום א' ראובני, תל אביב תש"ט.
 ש' שורצברד, **ספר חיי (זכרונות)**, תל אביב תרצ"א.

